

НАРОДОЗНАВСТВО

Христина Ткач

●

СУЧАСНА ПОХОВАЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ УКРАЇНЦІВ У КОНТЕКСТІ ТРАДИЦІЙНОГО ЕТНОКУЛЬТУРНОГО КОМПЛЕКСУ

На сучасному етапі побутування поховальної обрядовості основними чинниками, що мають вплив на її розвиток, є активізація етнічних та національних інтересів у зв'язку зі становленням української держави, а також відродженням церкви. Сьогодні можемо говорити, що названі чинники дозволили обряду власне вийти з опозиції. Відсутність тиску з боку існуючої держави дає можливість вільно діяти внутрішнім обрядовим процесам. У зв'язку з цим спостерігаємо тенденцію до відродження, повернення складових елементів обряду. Насамперед це переважно стосується церковних компонентів, які поповнюють ланки ритуалу: відспівування, участь священика в поховальній процесії, панахида на цвинтарі. Знову широко застосовується церковна атрибутика: хоругви, ікони, хрест. Відмітимо: ритуал поховання як сукупність обрядів, що найближче підійшли до межі «цей» - «той» світ, незважаючи на широку антирелігійну кампанію радянської влади, дуже тяжко йшов на поступки. Опитування свідчать: майже повсюдно сільська громада зберігала церковну атрибутику (у капличці, на цвинтарях, певних господарських будівлях) і використовувала її в поховальних обрядах тих часів; в кожному селі була жінка (дві), яку запрошували читати «псалтир», група жінок - «півчих» («... Потому що, як не було батюшки, то було нас чотири-п'ять жінок... Те, що батюшка співав, - ми співали»);¹ траплялося, роль священика брав на себе місцевий житель (він виконував усі функції священика за винятком «печатання»). Наявність названих явищ поховального обряду була нерозривно пов'язана з народними традиціями. Наприклад, хліб і рушник з віка, що, за звичаєм, віддавалися священику, в даних умовах отримував чоловік, який виконував його роль; або з приходом жінки, що мала читати «Псалтир», запалювали свічку, ставили на стіл тушковану капусту, поряд клали хліб і хустку, що їх після читання жінка забирала.²

Отже, повного випадіння церковного компоненту не відбулося. Неперервність традиції дала можливість сьогодні швидко відродити ці структурні ланки. Слід додати, навіть за відсутності цих складових традиція зберігалась. Наприклад, зупинка поховальної процесії на перехресті, біля церкви (місця, де вона стояла до зруйнування); в поминальні дні несли хліб, паску тощо...

На сучасному етапі відмітимо такі особливості, зумовлені несприятливими релігійними умовами, як звичай відспівування вдома, індивідуалізованіший характер проведів (після загальної відправи на цвинтарі кожен повертається до могил рідних, і спільний обід всіх присутніх не притаманний).

Урбанізація суспільства спричинила таке явище, як міський поховальний обряд. Масштаби міста, побут, умови і способи життя городян не давали можливості виконувати обряд у всій його структурній повноті. Окрім того, ритуал має регіональні варіації, ряд локальних особливостей побутування, і, отже, повнота втілення його в життя можлива лише за умови об'єднання групи носіїв таких традиційних поглядів і знань,

які при застосуванні в конкретному випадку знайдуть однакове вираження. Місто ж увібрало в себе потік українців з різних регіонів, «мішанина» звичаїв посилилась тут значною часткою неукраїнського населення. Також майже до середини 80-х років воно зростало саме за рахунок припливу молоді з села, тоді носіями традиційних знань були люди старшого віку. Молодий селянин, опинившись у місті, під впливом названих чинників (а також ідеологічного), як правило, швидко, в силу свого віку, відкидав отримані народні знання, так і не передавши їх наступному поколінню.

Відчутний вплив на формування обряду на сучасному етапі мали спеціальні ритуальні служби.

У 1975 році вийшли з друку «Матеріали до громадянського обряду «Похорон», розроблені Комісією по вивченню і впровадженню нових громадянських свят і обрядів. Згідно з ними всі обов'язки з підготовки і проведення поховання покладалась на спеціальну поховальну комісію, до складу якої входили працівники профспілки та члени адміністрації установи (колективного господарства), де працював до смерті покійний; у випадках, якщо комісія не створювалася з певних причин, цю роль на себе перебирав т. зв. організатор похорону - працівник бюро комунально-ритуальної служби. Названа організація підпорядковувалася відділу комунального господарства і створювалася у всіх районних центрах і містах. У такому бюро приймалися замовлення на всі види послуг: автотранспорт, виготовлення надгробного пам'ятника, труни, вінків, квітів, траурних нарукавних пов'язок, видача напрокат грампластинок із записами траурних мелодій. Звичайно, вироблені віками аж до кожного структурного елемента поховання певні обрядодії, звичаї і пов'язані з ними вірування за такого «комплекту» послуг просто автоматично відпадали; члени поховальної комісії і розпорядник з бюро ритуальних послуг, власне, усували громаду від організації поховання і скеровували процес у русло, що мусило відображати світоглядні позиції держави.

Атеїстичне спрямування, а з ним і вихолощення обряду, коли зовнішні дії не приховували внутрішньої суті, коли вся традиційна символіка, що працювала на відображення внутрішньої віри у потойбічне існування, вся глибинна краса вірувань, звичаїв, обрядів втрачала сенс і відкидалась, «кістяк» механічних дій, спрямований на захоронення тіла за естетичних і етичних міркувань мусив обрости рядом таких елементів, як, наприклад, почесна варта біля труни, хвилина «мовчання», несіння портрета, траурна музика (оркестр, магнітофонні записи), яка періодично звучить протягом всього поховання тощо, все забарвлювалось новою символікою (використання державного прапора, оббиття червоною тканиною домовини, зображення радянської символіки на надгробних пам'ятниках, траурні нарукавні пов'язки, виконані поєднаннями тканини червоного і чорного кольорів); цілий комплекс традиційних поминальних обрядів змінював, згідно з розробленими рекомендаціями, «день пам'яті померлих», основою якого був траурний мітинг.

У великих містах, де особливості поховання були зумовлені чинниками, про які йшла мова вище, і при похованні широко користувались послугами ритуальної служби, обряд, описаний в «Матеріалах...», вже на час видання з деякими варіаціями був дуже розповсюджений. Частково при похованні віруючих людей мали місце церковні атрибути (хрестик, що давався померлому в руки, «прохідна»); переважно при похованні небіжчика похилого віку траплялися намагання людей, в минулому сільських жителів, дотримуватися певних традицій (зумовлювалось це, як правило, заповітом померлого). На сьогодні в місті затримались переважно «табу» (напр., завішування дзеркал) і елементи загальноукраїнські або дуже поширені (напр., перев'язування рушниками тих, хто несе труну тощо). Обряд поховання у великих промислових містах характеризується процесами спрощення і, власне, як самобутнє явище із системою традиційних вірувань і уявлень на сьогодні майже зникло.

Як в місті, так і в сільській місцевості в обряді після розпаду імперії зникли ідеологізовані моменти, проте низка нововведень лишилась: наприклад, виступи на кладовищі і хвилина «мовчання» - т. зв. колишня «громадянська панахида» (для цих заходів у великих містах на цвинтарях були збудовані «Будинки трауру», в районних центрах, селах створені спеціальні траурні майданчики); несіння портрета; траурна музика; оббиття домовини червоним кольором (на сьогодні - неодруженим) тощо. На сучасному етапі, поєднавшись з церковними елементами, вони утворили ряд синтетичних явищ. Наприклад, масмо співіснування церковного хору і духового оркестру. На

музикантів поширився звичай перев'язувати рушниками тих, хто «трудиться». Шлях, в такому випадку, озвучується то «півчими» попереду домовини, то оркестром, який завершує поховальну процесію (дане поєднання на сучасному етапі характерніше для поховання молодшої особи).

Трансформація обряду в сільській місцевості зумовлена дією як духовних, так і матеріальних факторів: штучні вінки, квіти, фабричний одяг, рушники і т. п., куповані продукти харчування, зокрема хліб, використання автотранспорту. Констатуємо зміни у семантиці і символіці (напр., фіксуємо порушення в системі черговості подачі страв на поминальному обіді або повна її відсутність; трансформативні процеси в маркуванні могили: зміна дерев'яного хреста - залізним, а з часом переважання надгробних пам'ятників. На сучасному етапі відзначимо часте поєднання пам'ятника і хреста на одній могилі); втрату певних елементів (виплітання дівчатами-дружками вінка для померлої неодруженої дівчини; виготовлення одноденного рушника, який використовується для опускання домовини в яму), або їх диференціації (напр., на Черкащині випікались: три калачі на заупокійну службу вдома; жінкам-«обмивальницям» - «хлібчики», тим, що несуть труну, - хліб ще іншої форми; не прослідковується і випікання «шишок» на похорон-весілля)³.

Фіксуємо поодинокі випадки поховання згідно з традиційними нормами, які майже вийшли з ужитку (поховання старої людини у вишитій сорочці, переважно за заповітом або: «Мати просили, як помирали: «Не городить і не кладіть на груди каміння...»⁴).

Зберігаються елементи диференційованості поховання покійників різних категорій (самогубцям в домовину кладуть ніж, зуба з борони, замок, непраний рушник тощо, але в названому випадку вона (диференціація) є втраченою на останньому етапі: самогубців (як і нехрещених) повсюдно ховають на загальному цвинтарі; т. зв. похорон-весілля, який довелося спостерігати авторові під час експедиції на Черкащину, засвідчив збереження його основних компонентів: покійного вбрали в одяг, що бачився, як весільний, на груди пришили білу штучну квітку, «старший боярин» ніс під час поховальної процесії «гільце», два хлопчики - на рушнику коровай, який на цвинтарі розламали і роздали всім присутнім⁵).

Атрибутами нашого часу стали плата грішми «обмивальникам», «копачам».

Непохитність віри в потойбіччя оберігало систему традиційних уявлень і вірувань: «...Поховала чоловіка моя сусідка. Заходжу до неї якимось, а вона слаба лежить. Каже: «Він до мене ходить...» «А ти візьми мак-видюк, Хросино, - кажу їй, - возьми гопсип маком кругом хату» ...А мені вже после вона сказала (Хросина): «Сниться, що каже більш не прийду, бо, бач, як обгородилась»⁶. Або: «Я батькові под спуд «зуба» з борони поклав... повисився в коморі...»⁷.

Відзначимо: сьогодні ситуація в поховальній обрядовості не викликає оптимізму. Незважаючи на певне відродження, як було мовлено вище, насамперед церковних елементів, трансформативні процеси на сучасному етапі мають загалом характер не розвитку, а занепаду. Процеси технізації, молоде покоління, яке не отримало достатньої кількості знань з народної скарбниці, демографічний стан українського населення в цілому і села як основного носія традицій зокрема - фактори, що впливають на відмирання явищ духовної культури. І, нарешті, наявна духовна криза суспільства. Спрощення обряду і втрата традицій на таких рівнях, як недотримання трауру, невміння за звичаєм попроситися з небіжчиком - ознаки бездуховності. Зараз непоодинокі випадки, коли похорон збирає кілька десятків людей; поминальний обід перетворюється на застілля з випивкою або чути пояснення типу «Сорок день не робила - нема за що». (Згадується одна бабуся: «В голодовку, як не було чого їсти, то казали, що дай ти хоч грушку - подаєніє, щоб за ню Богу помолились»⁸).

Отже, сьогодні ми констатуємо втрати ряду елементів, символічних утворень, зміни в семантиці поховального обряду, зумовлені соціально-політичними, економічними умовами та релігійною ситуацією в суспільстві після 20-х років ХХ ст. Проте загалом поховальний обряд сьогодні чітко виражає цінності, норми, духовні основи на даному етапі; а весь комплекс обрядовий наповнює три ланки ритуальної парадигми: відокремлення - перехід - возз'єднання, а отже, за Геннепом, виконує свої функції⁹.

Особливості сучасного побутування характеризуються як процесами відродження, так і процесами занепаду. Окремо слід виділити поховальний обряд у великих промислових містах, де він нині фактично перестав існувати як традиційне явище духовної культури.

Джерела та література:

1. Власні експедиційні матеріали: Київська область, Фастівський район, с. Дорогінка. Записано від Задороженко М. Л., 1914 р. н. Запис 2000 р.
2. Власні експедиційні матеріали: Черкаська область, Уманський район. Запис 2000 р.
3. Там же.
4. Власні експедиційні матеріали: с. Дорогінка, Фастівський район, Київська область. Записано від Задороженко М. Л., 1914 р. н. Запис 2000 р.
5. Власні експедиційні матеріали: с. Нестерівка, Маньківський район, Черкаська область. Запис 2000 р.
6. Власні експедиційні матеріали: с. Дзінделівка, Маньківський район, Черкаська область. Записано від Дудніченко М. І., 1928 р. н. Запис 2000 р.
7. Власні експедиційні матеріали: с. Чорна Кам'янка, Маньківський район, Черкаська область. Записано від Гуцал П. І., 1943 р. н. Запис 2000 р.
8. Власні експедиційні матеріали: с. Роги, Маньківський район, Черкаська область. Записано від Забудської К. Я., 1912 р. н. Запис 2000 р.
9. Арнольд Ван Геннеп. Обряды перехода. - М., 1999.

